

Csoóri Sándor: Mennyezetről lezuhant csillár

1984. június 20-án Márai Sándor ezt jegyzi föl a naplójába: “Minden éjjel magyar versek. És irodalomtörténeti olvasmányok. Csodálatos erőfeszítés volt minden korban a magyar irodalom.”

Ennyi csak a szöveg. Szinte semmi. Afféle köznapi elszólás. Egy rodostói lelki helyzetben megöregedett író vallomása elalvás előtt. Elalvás vagy inkább már a halál előtt?

Márai ekkor nyolcvannégy éves.

Aki jól ismeri életművét, tudja, hogy ez az ízig-vérig urbánusnak mondott író egyik legnagyobb hódolója irodalmunknak. Babits, Kosztolányi, Szerb Antal és Cs. Szabó mellett ő tud talán a legelegánsabban kezét csókolni a történelmünkön átvonuló múzsának, s udvarlás közben olyanokat mondani, amelyeket elhangzásuk után azonnal ki lehetne nyomtatni egy irodalomtörténeti szöveggyűjteményben.

A főt idézett három sor azonban más természetű. Nem irodalomtörténeti műbe való, sokkal inkább egy végrendeletbe, egy töredezett, de nagyvonalú testamentumba, amely az utókornak szól, s amelytől épp a váratlansága miatt elszorul az ember torka. Mint ahogy az enyém is elszorult, amikor a póztalan sorokra rábukkantam. A meghatódás első hulláma után rögtön az villámlott át rajtam, hogy: miért csak *volt* csodálatos erőfeszítés a magyar irodalom, és miért nem az most? Most, most az elkezdődő harmadik évezred fotócellákkal működő kapuja előtt. Valahol utat tévesztett volna az irodalom? Kimerült? Fölhígult? Elveszítette volna századokon át őrzött szakralitását? Habermas, a Frankfurti Iskola egyik meghatározó filozófusa azt állítja, hogy az értelem kiapadó erőforrása lett a XX. század emberének, emberiségének, hiszen az általa létrehozott modern világot mára már képtelen befolyásolni, irányítani. A szörnyűséges világháborúk és a természetpusztítások nyomán fölszabadult ösztönök többszörösen leköröztek minden lángelméjű gondolatot. Habermas zárszámadásából logikusan következik az, hogy ha az értelemmel megtörténhetett ez a szerepvesztés, mért ne történhetne meg más, hasonló emberi képességünkkel is, például a mítoszteremtés helyébe lépő irodalommal és művészetekkel?

Tíz-tizenkét évvel ezelőtt harsányan a szemébe nevetek annak a filozófusnak vagy annak az irodalmárnak, aki egy illegálisan dolgozó jósnő szobájából kilépve arról sutyorász nekem, hogy ő nem akar vészmadár lenni, de biztos forrásból tudja: hamarosan árnyak ereszkednek alá az irodalomra, s higgyem el neki, hogy az irodalom koldusbotra jut, ingyenkonyhákra szorul, kigazosodott árokpartról nézheti majd a csillagokat.

Akkoriban én épp az ellenkezőjére gondoltam. Arra, hogy Közép-Európa, Kelet-Európa, sőt a Balkánnak nevezett térségek irodalma új föladatokat kap a sorstól. Ekkorra már nemcsak Nyugat-Európa egzisztencialista, abszurd s új moralista írói: Malraux, Sartre, Camus, Beckett körül langyosodott meg az érdeklődés, hanem az amerikaiak körül is. Hemingway, Faulkner, O'Neill, Bellow után ugyan a beatnemzedék barbár fiataljai még tudtak verseket és regényes vallomásokat írni az égre, Ginsberg, Kerouac, Corso, a nyomukba lépők azonban már csak a felhőkarcolók magasságáig jutottak.

De ahogy mondani szokták: egy szép napon megjelentek a színen a dél-amerikai és a közép-amerikai regényírók, esszéisták, költők, élükön olyan kiemelkedő személyiségekkel, mint Octavio Paz, García Marquez, Cortazar, Hernan Valdes, Maria Vargas Llosa, akik el tudták hitetni mindnyajunkkal, hogy nem hanyatlásról van szó, legföljebb helycseréről és a költészet lélekvándorlásáról, hiszen ezek az új alkotók fölszólítás nélkül is azt bizonyítják be nekünk, hogy az emberi sors nagyszerűsége, izgalma a modern világ apokaliptikus forгатagában se tűnhetik el a szemünk elől. Érthető, ha az élmény hatása alatt azt gondoltam, hogy a dél-amerikaiakkal és a közép-amerikaiakkal párhuzamosan Közép-Európa és Kelet-Európa irodalma is meglepetésekkel áll majd elő.

Mire alapoztam ezt a gólyalábakon lépkedő reményt? Egyszerűen arra a tényre, hogy a XX. század, sőt talán az egész emberi történelem legszönyöbbsé eseményei ebben a jól körülhatárolható térségben zajlottak le. Itt tört ki az első, legnagyobb szabású háború, amelyet világháborúnak kellett nevezni. Nyomában itt robbantak ki azok az éretlen, szadista forradalmak, amelyek kis méretekben és nagy formák között egyaránt túl akarták szárnyalni a nagy francia forradalmat. A politikák vallásháborúi voltak ezek: fehérek és vörösök harca, a kommunizmus naturalista színjátékai. Színjátékai? A nagy orosz októberi forradalom egy legendásított mérsárszék volt, éhínséggel, emberevéssel s minden vérgőzös korszak kínjainál mélyebb szenvedésekkel földúsítva. Az esztendő minden napjára legalább tízezer tragédia jutott. Kisebb térben és jobban legyalult díszletek közt ezt utánozta le a mi proletárdiktatúránk. A csehek, románok harca velünk. A lengyelek harca az oroszokkal. És hogy a vég ne befejezés legyen, hanem végzet, folytatásként ránk szakadt Trianon. Csonkolások örök életre és szétszakítások középkori szakértelemmel. A Hirosimára ledobott atombomba fölrobbanásától új időszámítás kezdődött el a világon. Pedig ma már látszik, hogy Trianon volt az első nagy hatású "atombomba", amely a következményeivel vált igazán azzá: húsz év múlva miatta robbant ki az újabb világháború. Ez a háború hozta Európára, de leginkább a mi térségünkre a Sztálingrádokat, a Don-kanyarokat, Auschwitzot, a gulágok és

a hadifogságok poklát, a parancsuralmi rendszerek pincéit, a koholt perek zajtalanul működő forgószinpadait, ahol az egyik "rekeszben" ártatlanokat vernek halálra láncsal, a másikon férfi politikusok nyálas csókokkal pecsélik meg az egymás iránti hűségüket. Júdás jelentéktelen epizodista lehetett volna azokon a deszkákon. Nem beszélve a magánszorgalmú besúgók fekete seregéről vagy azokról, akik a kisebbségbe kényszerített népek embereit figyelték naponta huszonnégy órán át, leponyvázott teherautókról vagy távcsővel a templomok ablakából. Ezekben az időkben nem a szél mozgatta a fák leveleit, hanem az örület. És zavarodottságukban a szitakötők halottak arcára szálltak. Voltak politikai büntetőtáborok, ahol a tábor parancsnokai néhány címeres bűnözővel összeülve emberéletben kártyáztak. Aki vesztett, annak a politikaiak közül ki kellett választania valakit, akit a nyertesek kedvére és szeme láttára megölt. Hány ilyen bankot megütöttek a diktatúrák kártyajátszáiban! Hozzájuk képest a görög sorstragédiák vagy Shakespeare véres drámái dőcögős idillnek számítottak. S ennek ellenére: ama régi történetekben a halálnak volt még méltósága, az újakban már a nevét is elveszítette.

A kommunizmus eszméje diákkoromban engem is megérintett, mint annyi eszmék iránt érzékeny értelmiségit Közép-Európában, sőt Nyugat-Európában is. Az eszme gyakorlati megvalósulásáról kezdetben persze semmit se tudtam. Szerencsémre jóval az 1956-os forradalom tisztítótüze előtt minden megvilágosodott előttem. Már 1952 decemberében – ha dadogva is, de – nyíltan kezdem beszélni becsapottságomról versben, levelekben, élőszóval, amely akkor minden volt csak életbiztosítás nem. A magammal való szembesülés révén természetesen nem az erényesség megszerzésére törekedtem, hanem az igazságra. Évtizedeken át vártam a vallomásos idők nagy alkalmait, amikor összeállnak nemzedékek, és elvégzik az elevenen eltemetett idők kihantolását. Sajnos, hiába vártam, mert a cenzúrázott élet a nagy ügyeket is a kisszerűség formái között képes csak ébren tartani. Az úgynevezett "nagy történetek" ezért rekedtek meg bennünk, s a lábunkon át szép lassan ezért szívárogtak le a földre. Költőien szólva: a magyarság életét kifejező igazi drámák, regények úgy rejtőznek mélyen a föld alatt, mint az arab sejkék lába alatt az olaj, amelyet csak föl kell fakasztani.

1988-ban, első ellenzéki lapunk, a *Hitel* megindulásakor, leginkább az foglalkoztatott, hogyan tudnánk ezt a mélységet megnyitni s jóvátenni mulasztásainkat. A magam csendes áltatására még a tolsztoji példába is belekapaszkodtam. Az oroszok 1812-ben üzték ki országukból a nagy hódítót: Napóleont. De igazi hazára és önmagukra találásuk nem a történelmi esemény után született meg bennük, hanem évtizedekkel később, a *Háború és béke* megírásakor.

Sajnos, mint olyan sok dologban, ebben a reményemben is csalódnom kellett. A háborúk és a diktatúrák helyén maradt légtüres térbe nem a közös megrendüléseink élménye zúdult be, hanem a politikáé. Machiavelli, mint tudjuk, a társadalmi létezés bonyolult szükségleteiből fakadóan szétválasztotta a politikát és az erkölcsöt, hogy a fejedelmek szabadabban dönthessenek az államirányítás ellentmondásos gondjaiban. Korunk totális diktatúráinak csúcsemberei tökélyre emelték ezt a szétválasztást: az erkölcsöt nem elkülönítették, hanem kiiktatták.

A kilencvenes évek elején néhányunkat még az az “eretnek” gondolat is megérintett, hogy újra egyesíteni kéne őket, hiszen ha a szabadabbnak ígérkező döntéseinkbe a latolgató ész és az önmagát is folyton ellenőrző erkölcs egyforma eséllyel szólhat bele, a nemzet élete végre kiegyensúlyozottabbá válik. Az első szabad választások után azonban gyorsan kiderült, hogy a jámborok és az örök vesztesek gondolkodnak így: azok, akikre a mennyek országa vár. A demokrácia jelszavaival és kiáltványaival föllépő politika – minden reményt keltő gesztusa ellenére is – régi ösztöneit követi: minden ő akar lenni. A jó. Az erkölcs. A nélkülözhetetlen problémamegoldó. A tájékozott. A megvesszőzést vállaló szegény vértanú. A vesztesen is győztes. A napsugárzás szelíd szóvivője.

Annak, aki iróniát és epét érez szavaimban, fölhívom a figyelmét arra, hogy 1990 óta a magyar közéletnek egyetlen szereplője van: a magyar parlament. Szinte az tekinthető csak valóságnak, amiről ott beszélnek. Régebben – ha csupán virtuális létezőként is – volt egy másik szereplője. Úgy lehetne nevezni, hogy a mindenkori szellemi élet. Beleértve ebbe művészetet, tudományt, irodalmat, filozófiát. Ma úgy tetszik, hogy 1990 után a szótár bizonyos lapjai elmaszatolódtak, mert a főlemlegetett fogalmak közül határozottan egyiket se említhetjük.

Márpedig aminek nincs megjegyezhető neve, az nem is létezik. Vagy ha mégis, csupán csak mellékesen, mint az árnyékunk.

Értelmiségiként majdnem lehetetlen így élni. Azelőtt, attól a pillanattól kezdve, hogy helyet kaptam az irodalom kerítésén belül, harminc éven át nagyjából pontosan tudtam, hogy mi forr, mi susterorog vagy mi ecetesedik körülöttem. Tudtam, hogy a közeli jövőben – államcsíny mintájára – milyen “morális csínyre” készül egy-egy író vagy írócsoport, sőt azt is, hogy botránysorozatokon át milyen új távlatokat szeretne megnyitni mindnyájunk előtt. Annak idején tudtam a *Húsz óráról*, az *Ötödik pecsétről*, Hernádi Gyula *Péntek lépcsőjéről*, a *Szegénylegényekről*, Nagy László *Menyegzőjéről*, Illyés *Szellem és erőszak* című művéről.

Ma semmit se tudok igazán. Mint egy mennyezetről lezuhant csillár, darabjaira esett szét irodalmunk. Azt persze látom, hogy termékenységben, divatokban, változatokban hihetetlenül gazdag, de hogy ennek a

gazdagságnak milyen értéke, súlya, kiterjedése van, nem érkelem. A könyveink mögöl hiányzik az a többlet, amelyet mindnyájunk nevében Ady fejezett ki legegységelműbben: “A tolakodó Gráciát ellöktem, / Én nem bűvészeknek, de mindennek jöttem, / A Minden kellett s megillet a Semmi sem.”

Ez a hang már csak a múltunkból ismerős. És ez az öntudat is. Mondhatnánk úrinak, pimasznak, fennköltnek, arisztokratikusnak, sőt prófétainak is, amelyre mind a négy égtáj felöl egyszerre csattanna föl a gúnyos kórus: hagyjuk már végre a váteszkeedést! Az elavult irodalmi sóvárgásokat! Leghangosabban persze azok zajonganának, akiket bizonyos irodalmi irányzatok váteszeinek kiáltottak ki tájékozott kritikusok, de hát ki törődik ekkorka részrehajlással és elfogultsággal? Magyarországon ma mindennek van “piaca”, kivéve a több évszázadon át kikristályosodott hagyományak. Nemzet? Haza? Közélet? Politizáló irodalom? Ezek már csak a tonnás népmesékbe illenek, amelyekben a kurta farkú, kis malacok is úgy lépegetnek, mint a lomha elefántok.

Jó, legyünk enyhébbek. Nem csodálom, hogy az írók zömében belső ellenállás alakult ki a közéleti, a küldetéses irodalommal szemben. Ezeknek a bilincsei látható nyomokat hagytak mindig a csuklón írás közben. Nemcsak a kéz mozgott tőlük nehezebben, hanem a teremtő képzelet is. Igen, ezt érti az ember. Attól viszont leesik az álla, hogy szinte egyik napról a másikra virradva történt meg a nagy fordulat. Azaz: ami tegnap még érvényes volt, mára természeti tüneményként szétfoszlott.

T. S. Eliot egyik tanulmányában arról ír, hogy minden népnek, nemzetnek éppúgy megvan a maga sajátos, jól fölismerhető kritikai stílusa, mint ahogy megvan alkotóstílusa is. A magyar irodalom alkotói stílusát – az első magyar nyelvű írások megszületése óta, vagyis a Mohács utáni időktől kezdődően 1990 tavaszáig – legegységelműbben a sorsértelmezés jellemezte, a történelmi érzékből fakadó veszélytudat, a hamleti monologizálás még a napsütésesnek mondott korszakainkban is. Gondoljunk csak a Ferenc József-i boldog békeidők Adyjára.

Isten mentsen meg attól, hogy az esztétikai egyoldalúság szószólója legyek. Ebbe rég belepusztult volna az irodalmunk. De mentsen meg attól is, hogy eredetiségünk legjellemzőbb vonásait hagyjuk kifakulni, elveszni múló divatok miatt. Nem tudom, hogyan viselnénk el azt, ha a Hunyadiak hollós címeréből valakik épp a hollót próbálnák késheggyel kikaparni.

*

A mindent megmozgató és földülő változások idején mért emlegetem olyan makacsul a hagyomány szerepét? Félek talán az új modortól? A stílus új leleményeitől, és irodalmunkat továbbra is a helyi vagy a jól ismert közép-európai balsors drámáján belül tudom csak elképzelni? Épp

ellenkezőleg: azt szeretném, ha a múltban kialakult sorsérzékelés, vagy ahogy Eliot nevezi: “történelmi érzék”, minden új nemzedék “lírai génjeiben” ott munkálna, hiszen megújulni sosem az újból lehet, hanem a hagyományból. Ami egykor hűsbavágóan időszerű volt, csak az válhat időtlenné s ezzel folyamatosan jelen idejűvé.

*

Soha ennyi író nem élt még Magyarországon, mint amennyi ma él és megjelenik, s ennek ellenére az irodalom még sose szorult ennyire partvonalon túlra, mint ma. Független, de csak tudata van, öntudata nincs. Bármit megtehet, de egyelőre semmi se függ tőle.

Tehetetlenségének egyik akadályja az elszaporodás? Az eltömegesedés? Ne legyintsünk könnyedén erre a tényre. Ahány író annyi világ, annyi stílus, igazság-elemzés, elfogultság, annyi fölhangosított monológ. Annyi öngazoló szándék. Ha természetesen “szaporodtunk” volna el, még tán megcsodálhatnánk magunkat is, különleges magyar jelenségnek nevezve a tüneményt, de szó sincs természetességről. Sokkal inkább történelmi kényszerekről beszélhetünk.

A trianoni döntéssel elszakított országrészek, megcsonkításuk után is, teljes életet akartak élni az utódállamokban. Életképességük igazolásául így teremtették meg a maguk külön irodalmát, képzőművészetét, zenei életét. Erdély, Felvidék, Délvidék, Kárpátalja, később a nyugati magyarság is fajsúlyos értékekkel gazdagította azt a mozaikot, amelyet egyetemes magyar kultúrának nevezünk. Egy hasonlattal talán még világosabbá tehetem a gondolatot. A beteg test az élni akarás lázában minden védekező sejtjét riadóztatja. És elszaporítja őket.

A hatvanas-hetvenes évekig egymástól és a magyarországi irodalomtól is eléggé távol éltek például a kisebbségben vagy a nyugati emigrációban élő írók, de ekkortájt megmozdult alattunk a föld. A nemzet életösztoe e téren is megelőzte a politikát: egyre izgatottabban együtt akarta látni mindazt, ami összetartozik. Az utolsó három évtizedben ez nagyjából meg is történt. Az irodalomra szűkítve a kört, elmondhatjuk, hogy a határon kívül élő pályatársaink zöme – szellemi értelemben használva a fogalmat – magyar állampolgár. Ha magyarul ír, bárhol kopogtatja is írógépét, velünk van itthon. Az utolsó három évtizedben nemcsak lélekben költöztek közülük sokan Magyarországra, de testi mivoltukban is.

Mindaddig, amíg követhető a bőség áradása – bármilyen okai és következményei voltak is előzően –, nincs baj. Válogathat belőle az ember, s a kiválasztottakkal röpködhet maga is. Eljöhöz azonban az a pillanat, amikor a túl sok változat, ízlés csak a szakmát színesítheti, a cserepeire hullott irodalmi életet – magát az irodalmat nem. Rosszkedvűen írom ezeket a

sorokat, őszinte lelkiismeret-furdalással, de korunk egyik nyavalyája abból származik, hogy mindenből jóval több van, mint eddig bármikor. Több van hírből és atombombából, édességből és katasztrófából, bűnből, hiszékenységből, áldozatból és gyűlöletből, mint ahogy több van valóságból is. Ami egyszer korunkban nőni kezd, hamarosan túlnő önmagán. Mondhatnám: túlteng.

Valójában reggeltől estig ennek a telítettségnek a “diktatúrájában” dülöngünk. Ejtsünk néhány szót a hírekről. Zúdulnak ránk válogatatlanul reggel, délben, este, éjfél után. Mindegyik valóságnak tünteti föl magát, és teret kér. Megteheti, mivelhogy nemcsak halljuk, hanem látjuk is. Ha pedig valamit a saját szemünkkel látunk, el kell fogadnunk igaznak. Ellenkező esetben meg kell cáfolnunk. “A hír szent, a vélemény szabad” – olvashatjuk egyik napilapunk homlokán. Műveletlen vagyok, nem tudom, ki mondhatta ezt a bearanyozni való ökörséget, többen egy Scott nevű angol újságíró emlegetnek, annyi azonban bizonyos, hogy a tömegfilozófia egyik legsikeresebb alaptétele. Ki tudja, hány milliónyi tonna újság jelenik meg naponta a földön, de mindegyik példány ennek a globális tévedésnek a nevében jut el az olvasóig. Hírek nélkül ma már a világ se volna világ. Pedig a hír nem a valóság. És nem az igazság. Legfeljebb csak a részlete, megjelenési formája, magja, hámja. Valamiféle okozat, amelynek csak töredékesen tudjuk az okát, sokszor pletyka szinten, mégis úgy kezeljük, mintha tudnánk.

Íme: a *mintha-világ* bennünk és körülöttünk. Filozófusok szóhasználatát kérve kölcsön: a virtuális világ. Modern civilizációnk műsoron kívüli terméke, amely egy szép napon úgy jelent meg fölöttünk, mint a mitológiai tüneményei közé sorolható ózonluk. A Nagy Seb. Egyre inkább tudomásul kell vennünk létezését. Csakhogy ami virtuális, az mindig viszonylagos. Örökös elmozdulásban van, s nem tudni, hol a kezdete, a vége, a közepe. Jean Baudrillard olyan mélyre ereszkedik a virtuális világ titkainak a föltárásában, hogy kijelenti: “Nem sok esélyünk van arra, hogy a világon legyünk. Ha egyszerűen azt mondom: létezem, az nem komoly dolog.”

A mai író számára van-e ennél a mondatnál hajmeresztőbb mondat? Mindent kérdésessé tesz a szemében. Azzá teszi rögtön a mesterséget, az emlékezetet, a lelkében lezajló napkitöréseket, s mindazt, amit az ihlet pillanataiban valóságnak gondol. Az író és egyáltalán az irodalom létezését eddig még semmi se tagadta ilyen egyértelműen. Még talán a legcinikusabb diktatúrák sem, ugyanis egy nyíltan elnyomott író – emlékezzünk csak rá – azonnal szabadságharcos íróvá vált, ha kérdésessé tették létezését. A hallgatásával is hangosan beszélt. A mai körülmények között vergődő, megkérdőjelezett sorsú író észrevétlenül a semmi hadifoglya lesz.

Az irodalomra nehezedő árnyak között a virtuális világ felhőárnyékai a legnyomasztóbb árnyak. Utána rögtön – kimondom, még ha megbélyegeznek is – az éretlen, kezdeti demokráciáké. Így a mienké is. Nyugatot járva már a hetvenes-nyolcvanas években tapasztaltuk, hogy az ottani demokráciák fő eszköze nem a könyv, nem a kultúra, amely azzal hat a társadalomra, hogy az embereket befolyásolja, hanem az érdek. A jómód, a kényelem, a biztonság hatékony ereje. Egy magasrendű közép-szer kialakítása. Teljes szabadság és tökéletes mérséklet együtt. Hazaérkezve azt gondoltuk: a mi valamikor megvalósuló demokráciánk a megszenvedettek demokráciája lesz, az igazabbaké, a műveltebbeké, akik az egyenlőtlenek egyenlőségét a kultúrához való viszonyukban kezdik megteremteni első lépésben, aztán fokozatosan más területeken is. A “lelki arisztokrázizmus” így szolgálná, új formákat teremtve, a nyugaton megismert demokráciát.

Utópia? Lázálom? A demokrácia megfrissítésének a vágya növesztett az emberben ilyen gondolatokat. Ma már pironkodva beszélek erről, mert a mi demokráciánk legelőször épp a kultúrát dobta ki a bizonytalanul sodródó léghajóból. Földre hullott vele az irodalom is. Szegényen és szereptelenül tengődik tizenegyedik éve. Ami jó, az is; kivéve azt, amit magasba emel a reklám.

Tíz év roppant nagy idő. Aki, mondjuk, 1932-től 1942-ig beszámolót írna a magyar irodalom tízéves terméséről, lenyűgöző csodáról számolhatna be. Ehhez képest a mi évtizedünk jó színvonalú műhelymunka. Drámák és megvilágosodások nélkül.

Tapasztalt írók s komoly gondolkodók egybehangzóan azt állítják, hogy a valóságot legjobban úgy lehet megismerni, ha összeveszünk vele, ha megtámadjuk, ha veszélyes magasságokban belekötünk, mint Jákob az angyalba.

Ez a mi irodalmunkkal nem történt meg. Birkózás helyett az írók nagyobbik része inkább kísérletezett, nyelvi, esztétikai csínyekbe keveredett bele, amelyre mindig szüksége van az irodalomnak, de a Márai Sándorok nem erről írnak három emlékezetes sort a naplójukba. 1955-ben jelent meg Illyés *Bartók* verse, amely így kezdődik: “Hangzavart? Azt! Ha nekik az, ami nekünk vigasz!” Ma is emlékszem rá: egy ország tüzesedett át az indulattól. Illyés hangján ki próbál ma szembefordulni a virtuális világ létrehozóival és támogatóival? A vér és arany embereivel? A kisebbségeket fojtogató népek bujtogatóival? Senki. Mi sem, akik Illyés követői vagyunk.

Remélem, sokunknak rossz éjszakákat okoz ez, és kialvatlan fejjel is azon töprengünk, hogyan tudnánk a kortárs magyar irodalmat rangban és szerepben a régiek mögé fölzárkóztatni. Naplónkba talán érdemes volna az alábbi gondolatot följegyezni: Soha semmit se nyert meg eddig az irodalom,

mivelhogy nem ez volt a célja, éppen ezért a föladataiból semmit se vesztett el.